

Bewustwording van ons oog

Het is zomer. We staan aan de Ardèche. In dit seizoen een drukke rivier vol kajaks en luide stemmen. De ogen zijn gericht op de volgende stroomversnelling, op de wilde peddelslagen van een vader met das die niet op de rots wil eindigen, op het kind dat zijn in de strijd verloren sandaal ziet wegdrijven. De visotters zitten verborgen te wachten op de klok van twaalf en de lunchpauze om van de ene oever naar de andere te kunnen oversteken.

Maar dat is niet het enige drama dat zich die ochtend afspeelt, er is er nog een, wat hoger, boven de hoge rand van de rotswanden. In de lucht zweven enorme, lichtgekleurde vogels. De punt van hun vleugels is zwart. Het zijn roofvogels zoals ze bijna niet meer te vinden zijn in Frankrijk. Aasgieren. De gier zoals we die aantreffen in het Egyptische hiërogliefenschrift. Sinds een paar jaar kiezen enkele koppeltjes hun domicilie in de Gorges van de Ardèche wanneer ze in de lente terugkeren van hun verblijf in Afrika. Ze nestelen in holtes recht boven de rivier. Midden in de herrie van de vakantiegangers zien de kleintjes het levenslicht, en aan het einde van de zomer maken ze hun eerste intercontinentale vlucht. Binnen een dag zal de jonge gier uit de Ardèche, van luchtstroom naar luchtstroom zwevend, de Pyreneeën al over zijn. Dan volgt de gevaarlijke oversteek van de Straat van Gibraltar, en ten slotte de Sahara. Elk jaar komt er een stukje woestijn wonen aan de rivier de Ardèche.

‘Waar kijkt u naar?’ Een nieuwsgierige kajakvaarder heeft vlak bij ons aangelegd. Hij zag ons op de oever staan, de blik strak op de rand van de rotswanden gericht. ‘Aasgieren!’ zegt een van ons enthousiast. De peddelaar knijpt zijn ogen tot spleetjes en kijkt naar de lucht. ‘Bedankt.’ Hij vaart verder. Ik voel enige verwarring opkomen. Een moment daarvoor dacht ik nog: als ze nou gewoon de moeite namen hun ogen op te slaan en te kijken. Maar ik had het probleem duidelijk niet goed geformuleerd. Die kajakvaarder nam de tijd

om aan te meren, te vragen, te kijken: hij hééft de gier gezien. Maar dat heeft hem er niet van weerhouden verder te varen.

Dat komt doordat de naam van een levend wezen op zich niet voldoende is om weer te geven wat er gebeurt. Hoe vaak heeft een natuuronderzoeker niet een serie barbarismen op me afgevuurd, wijzend op een bloem, vervolgens op een insect en een vogel – ‘Een grote centaurie! Een heidelibel! Een wespendif!’ – ervan overtuigd de bekering van Paulus in gang te zetten. ‘En terstond vielen hem de schellen van de ogen en hij kon weer zien’, zegt de Bijbel. Maar wij denken alleen: Een grote centaurie – nou en? Dat is wat je zeggen wilt: nou en? Wat gaat mij dat aan?

Maar dat is dus het hele punt. Heeft belangstelling voor een centaurie, die ik niet eens waarneem, iets te maken met wie ik ben, met mijn manier van leven, mijn ervaring van de wereld? Wat verandert er wanneer ik leef in een wereld waarvan ik continu besef dat die met andere levensvormen bevolkt is dan de mijne? Wat maakt dat voor verschil? Dat zou je weleens willen weten en toch zeg je dat meestal niet.

Wat betekent het om naar het levende te kijken? En wat zou het betekenen om het niet te zien, afgezien van de voor de hand liggende betekenis van het woord, namelijk een visueel gebrek? Om te kunnen zien zijn we uitgerust met twee verschillende functies: een lichamelijke en een mentale die eigen is aan de cultuur van een tijdperk.¹ De mentale functie manifesteert zich bijvoorbeeld in de categorieën op basis waarvan binnengekomen visuele prikkels worden ingedeeld. Zij speelt ook een rol in de kennis die we spontaan mobiliseren voor de interpretatie van wat we waarnemen. En ten slotte in de houding die we aannemen ten opzichte van wat we hebben gezien.² Dit houdt in dat het oog, ook al ervaren we het als een spontaan zintuig, nooit zonder bemiddeling of onderscheid waarneemt wat ons omringt; het ‘ordent onze visuele ervaring van de wereld’ met behulp van deze tweeledige uitrusting.³ Zien is dus altijd een selectie

maken en waarde toekennen: we kijken niet zomaar zonder onderscheid. We merken bepaalde dingen op en kennen er een waarde aan toe, en andere negeren we, en met het waarnemen voegen we er een connotatie aan toe.

Dit boek is het resultaat van mijn onderzoek naar het oog en de werking ervan ten opzichte van een bijzonder aspect van de wereld, namelijk de levende wereld. Wat voor oog hebben we geërfd als we naar het levende kijken? Welke mentale functie treedt er in werking als we naar een bos kijken, een korenbloem, een vos? Wat zijn de mogelijkheden en de beperkingen ervan? Wat neemt ons oog waar van de levende wereld, en wat ligt er buiten het bereik van zijn mentale functie? En vooral: hoe kunnen we die functie verrijken?

Het is van belang deze vragen te stellen omdat de ecologische crisis waarin we ons bevinden niet alleen een crisis van het levende is, maar ook een 'crisis van onze relaties met het levende'.⁴ Wat mij daarbij in het bijzonder interesseert is de 'crisis van onze gevoeligheid voor het levende'.⁵ Bij wijze van minimumdefinitie: deze crisis openbaart zich in de beperkte hoeveelheid gevoelswaarden, waarnemingen, verbeeldingen, concepten en relaties die ons verbinden met de levende wereld. Laten we om dat te begrijpen bij wijze van contrast eens bekijken hoe een veelomvattende gevoeligheid ten opzichte van een object eruit zou kunnen zien. We nemen een doodgewoon object, namelijk een trein. Een trein bruist potentieel van de persoonlijke en gemeenschappelijke ervaringen, beelden en connotaties. Het object 'trein' heeft een bepaald soortelijk gewicht, een eigen plaats in onze mentale ruimte. Een trein is tegelijkertijd het fluweel van de stoelen in de Trans-Siberische spoorlijn, het lawaaierige gezin waarmee we een vierzitsplek deelden tijdens onze laatste reis naar Montpellier, de Amerikaanse *hobo's* met hun bundeltjes in de goederenwagons, de eindeloze omhelzingen op de perrons, de onheilspellende, gedempte sfeer in de Oriënt-Express, de overvallen in westerns, de

bijzonder knappe vrouw met wie je had willen praten in de regionale trein naar Grenoble, maar tegen wie je uiteindelijk niets hebt gezegd, kamp Drancy, de ijskoude landschappen en de duisternis van de derde klas in *Snowpiercer*, het speelgoedtreintje van ons neefje waar we uren mee speelden, de soldaten die zich achter de ramen verdringen om het gezicht van hun geliefde nog een laatste keer te zien. De lijst zou bladzijdenlang kunnen worden voortgezet. Dat alles is verbonden met een trein, een eindeloze hoeveelheid vermengde verbeeldingen en gevoelswaarden, complex en tegenstrijdig, en dat voor een object dat onze levens pas iets meer dan tweehonderd jaar geleden binnenkwam. Laten we nu een levend wezen nemen, de ree bijvoorbeeld, een dier dat iedereen kent, dat overal in onze gebieden voorkomt en al vierhonderdduizend jaar onze medebewoner is in Europa.⁶ Kijk nu eens wat er in je mentale ruimte opborrelt en vergelijk dat eens.

De crisis van onze gevoeligheid voor het levende vertaalt zich dus in een tekort aan 'cultuur van het levende'⁷ in ons westerse cultuurgebied, een verschijnsel dat in Frankrijk nog sterker is dan elders.⁸ In vergelijking met de stortvloed aan afbeeldingen, beleefde ervaringen en intense gevoelswaarden die andere objecten in de wereld oproepen, is het levende in ons mentale universum de arme verwant. Mede doordat we geen cultuur van het levende hebben, valt het levende niet alleen buiten ons aandachtsveld, maar ook buiten wat we belangrijk vinden, buiten het rijk van de dingen die prominent aanwezig zijn in onze wereld, buiten onze gewone wereld. In een tijd waarin men eindelijk begrijpt hoe dodelijk giftig het is om het levende te behandelen als een simpel decor van ons leven, is werken aan het verrijken van onze cultuur van het levende, waartoe dit boek een aanzet wil geven, dus ook een politieke daad.

Het ontbreken van een cultuur van het levende heeft onmiskenbare gevolgen voor de rijkdom en de gevoeligheid van de mentale functie van ons oog, en dus voor onze

manier van kijken naar het levende. Op dit terrein leren reflecteren is een eerste stap om middelen te vinden voor het veranderen van ons oog en zijn functies. En om zo onze gevoeligheid voor de levende wereld te veranderen, in een tijd waarin die gevoeligheid het verschil kan uitmaken tussen betrokkenheid en nietsdoen.

Om te begrijpen wat er speelt in dit onderzoek wil ik beginnen met een omweggetje langs het Amazonebekken. In gezelschap van een oorspronkelijke bewoner trekt de antropoloog Philippe Descola door een dicht bos en komt plotseling uit bij de oever van een rivier, de Pastaza. Het onverwachte schouwspel roept bij hem, zo vertelt Descola, onmiddellijk landschappen op die hij kent, schilderijen van Frederic Church of Jan van Goyen. Dat is wat zijn oog als eerste en voornamelijk ziet. Door de aanwezigheid van zijn kameraad realiseert hij zich dat zijn oog een merkwaardige manier van kijken heeft die typisch is voor zijn eigen cultuur, terwijl het oog van zijn vriend overduidelijk heel andere dingen waarneemt, aldus de antropoloog. Als we aannemen dat zijn oog voor een deel representatief is voor een modern – Descola noemt dat naturalistisch⁹ – en westers oog, dan is het interessante aan deze anekdote dat ze niet alleen onthult wat zijn oog ziet, maar ook wat het niet ziet. Bij het zien van een geschilderd landschap selecteert zijn oog een aantal kenmerken (de lijn van de horizon, een bijzondere kadering, een panorama-effect) en laat andere achterwege. Door dat te doen bepaalt het wat voorrang krijgt en sluit het andere wijzen van kijken af, en zonder het te willen (je kunt niet kiezen wat je spontaan ziet) deelt het die in bij wat niet of niet zo belangrijk is. Door de omgeving waarin hij zich bevindt te bekijken met een overzichtelijke blik, kan Descola's oog die bijvoorbeeld niet als 'gevende omgeving'¹⁰ waarnemen: zijn oog ziet het bos en de rivier niet als iets wat een thuis kan zijn, iets wat het leven leefbaar en aangenaam maakt. Het onderscheidt niet de verschillende soorten bomen, de soorten die

geschikt zijn voor het maken van vuur of voor het snijden van een kom, zijn oog ziet niet het bijzondere temperament van de rivier op die bepaalde dag of de sporen van de dieren aan de bosrand.

Deze anekdote gaat over het zich bewust worden van de blik, het moment waarop iemand begrijpt langs welke wegen zijn gewaarwording gaat en welke wegen daarmee voor hem dus zijn afgesloten. De verdeling van zichtbaar en onzichtbaar die het oog in dit verhaal aanbracht, kan op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Je zou die kunnen toeschrijven aan de sociologische achtergrond van de antropoloog, die is opgegroeid in een klassieke en bovendien stedelijke cultuur, 'ver weg' van de echte natuur. Je zou die ook kunnen toeschrijven aan een kosmologische vloek: wij moderne, naturalistische westerlingen zouden ertoe zijn veroordeeld niets in de natuur te kunnen onderscheiden, behalve wat culturele associaties, terwijl het duidelijk is dat de voortreffelijke kameraad als oorspronkelijke bewoner een juistere, rijkere en vollediger blik heeft op deze omgeving. In dat geval zou ons niets anders overblijven dan onze levenswijze en kosmologie de schuld van dit alles te geven, ons tot het animisme te bekeren of in den blinde te blijven rondtasten. Ik zou hier een andere interpretatie willen voorstellen.

Het oog veranderen door te oefenen

Mijn interpretatie stoelt op recent werk van de antropologen Nurit Bird-David, Kay Milton en Véronique Servais. Deze vrouwen laten in hun werk zien dat ons oog niet in eerste instantie van onze kosmologie afhangt, of van de metafysica van het culturele gebied waarin we ons bevinden. We moeten namelijk erkennen dat het epistemologisch nogal zwak is om te beweren dat bijvoorbeeld animistische volkeren een vruchtbare sociale relatie hebben met het bos omdat ... ze

animistisch zijn – dit soort redeneringen komt erop neer de zaak te verklaren met de zaak zelf. Bovengenoemde antropologen maken duidelijk dat hetgeen ons oog waarneemt (wat het selecteert en waar het waarde aan hecht) in hoofdzaak afhangt van onze dagelijkse bezigheden. Als bepaalde animistische volkeren het woud zien als een ingewikkelde gemeenschap die krioelt van het leven en het waard is er aandacht aan te schenken, in plaats van een tweedimensionaal esthetisch panorama dat naar de schilderkunst verwijst, komt dat niet doordat hun kosmologie a priori stelt dat het bos zo is, maar omdat hun dagelijkse interacties met het bos hun perceptie ervan bepalen. Dat geldt net zo goed voor de natuurwetenschappers in hun lab, voor de Britse ornithologen en voor ieder onder ons: ons oog werkt op basis van relaties, wat we waarnemen van de levende wereld komt met andere woorden voort uit onze praktische omgang ermee.¹¹

Dit verschijnsel kunnen we beter begrijpen aan de hand van een ecologisch begrip van de waarneming, aangereikt door de psycholoog James J. Gibson.¹² Het zuiver ‘lichamelijke’ waarnemen, zoals het onderscheiden van vormen en kleuren, gaat gepaard met het waarnemen van wat Gibson ‘een stille wenk’ noemt, die uitgaat van elk object en elk levend wezen op de wereld. Een deurklink geeft bijvoorbeeld onze menselijke ogen een wenk, namelijk om haar om te draaien, een wenk die niet aanwezig is voor een ander levend wezen of voor een klein kind dat nog nooit met een dergelijk voorwerp te maken heeft gehad. Een bosrand geeft de ogen van een ree stille wenken, ze wordt door de bosrand aangetrokken omdat die vlak naast haar geliefde grasland ligt en het bos haar beschutting belooft, wenken die er voor onze menselijke ogen niet zijn. Het hout van de kersenboom geeft de ogen van de meubelmaker een bijzondere wenk en spoort hem aan daarvan bepaalde meubels te maken en geen andere, waarbij hij bepaalde houtlijnen wel en andere niet volgt, onwaarneembaar voor de ogen van een kunsthistorica.

Een wenk is dus meer dan het idee van connotatie, waarop ik bij het voorbeeld van de trein teruggreep om het waarnemen te definiëren. Vanwege die wenk reageren we op een andere manier op het waargenomen object, en die wenken zijn niet op een blijvende, afgeronde en identieke manier in de objecten zelf aanwezig: ze variëren en vertonen zich in samenhang met de relatie die we met het object onderhouden. Omdat ik geen relatie heb met kersenhout is het in zekere zin stom, het geeft mijn ogen geen stille wenken.

Laten we een ander voorbeeld nemen. Als ik pluk in de vrije natuur, zal een wei waar regelmatig schapen grazen, dus een wei met een sterk stikstofgehalte in de grond, mij de wenk 'ganzenvoet' geven: het is waarschijnlijk dat ik deze bijzonder nuttige, eetbare plant hier kan vinden en plukken, ze houdt van dit soort grond, en zodra ik de wei zie, zie ik haar dan ook al voor me. Dat is in mijn waarneming een van de wenken van de wei. Maar voor iemand die niet regelmatig plukt, zal dezelfde wei deze wenk helemaal niet afgeven, die persoon ziet iets anders, misschien de wenk 'ideaal voor een picknickpauze'. Hier wordt opnieuw duidelijk dat de wenk als begrip een aanvulling is op het idee dat waarneming geschiedt op basis van een relatie: zien is altijd het uitbouwen en aanvullen van de praktische relatie die ik heb met wat ik op dat moment zie. Dat verklaart waarom de Nayaka, het volk in het Amazonebekken dat antropologe Bird-David bestudeert, het bos niet zien zoals wij het zien: hun manier van kijken vloeit niet voort uit een geloof, maar uit het feit dat hun dagelijkse praktijk van plukken, jagen, aren lezen enzovoort, wenken van het bos oproept die afwezig zijn in de ogen van bijvoorbeeld een westerse wandelaar; niet omdat hij westers is, maar omdat hij andere praktische banden met het bos heeft, die hem ontvankelijk maken voor sommige wenken en hem andere onthouden.

Weten dat de waarneming van de levende wereld die wij hebben, afhangt van wat wij doen, en dat er een scala aan wenken al of niet voor ons openstaat door wat we doen,

is heel goed nieuws in de situatie waarin we nu zitten – voor mensen die tegenwoordig vaststellen hoe beperkt onze ogen zijn ten opzichte van het levende. Want het betekent dat je naar de levende wereld kunt leren kijken. Het is geen aanleg waarmee je wordt geboren of iets wat je eens en voor al passief ondergaat binnen de kosmologie waarin je leeft. Het is een spier die je kunt oefenen. Wat vaak ten onrechte een gave wordt genoemd, een gave van observeren, is eerder het resultaat van praktijken die het aantal wenken uit de levende wereld dat ons oog kan waarnemen vergroten.

Het probleem verandert dus. Van de spijt geboren te zijn in de ‘minst vriendelijke kosmologie’¹³ gaan we over tot een onderzoek: welke praktijken kunnen we vrij gemakkelijk bestuderen (in het Amazonebekken gaan wonen lijkt me geen goede oplossing) en kunnen een verandering teweegbrengen in de wijze waarop we naar het levende kijken? Ons cultuurgebied biedt talloze mogelijkheden; in dit boek zal ik er twee nader bekijken: de schilderkunst en de natuurlijke historie. Om precies te zijn, we laten ons door het oog van de schilder en het oog van de natuuronderzoeker leiden naar de metamorfose van onze relaties met de levende wereld.

De schilderkunst en de natuurlijke historie als de kunst van het kijken naar de levende wereld

Deze keuze mag in eerste instantie contra-intuïtief lijken omdat de twee terreinen door heel wat onderzoekers zijn aangeduid als belangrijke pijlers onder de naturalistische kosmologie, die de levende wereld gelijkstelt met de ‘natuur’.

Natuur is wat zich buiten de mens bevindt, ze is samengesteld uit wezens die vóór alles als materie worden gedefinieerd, niet voorzien van een innerlijk en in die zin onbeziel. Een voorbeeld van deze benadering in de schilderkunst